

SZÉKELY TÜNDE

IFJÚSÁGI ÖNSZERVEZŐDÉSEK A KISEBBSÉGI CIVIL TÁRSADALOMBAN

Romániai és szlovákiai felmérések

■ Szükséges-e megkülönböztetni a nemzeti kisebbségek civil társadalmát az uralkodó nemzet civil társadalmától? Nagyidai Gertrúd szerint feltétlenül, mivel a kisebbségek kiszorulnak a politikai intézményekből, így nekik maguknak kell megszervezniük azonosságuk (identitásuk) védelmét a nemzetállam kényszerével szembeszállva. Ez követően így folytatja érvelését: az identitásnak is megvan a saját racionalitása: „A kollektivitások azért jönnek létre, hogy az individuum számára választ és megoldást adjanak a létezés számos kérdésére: a lét értelmére, a félelmekre.” A civil társadalom lehet a különbözőség menedéke és megmentője.¹

Ha ezt az egyes civil szervezetek szintjén vizsgáljuk, akkor azt látjuk, hogy azok tudatosan választják meg céljaikat; ezzel együtt azt is egyértelműsítik, hogy többségi vagy kisebbségi civil társadalomhoz tartozónak vallják-e magukat. Több szerző számára ugyanis az az elsődleges kérdés: beszélhetünk-e egyáltalán kisebbségi civil társadalomról vagy csak kisebbségi intézményrendszerrel? Az egyik álláspont szerint a kisebbségi lét természetes velejárója az etnikai alapon szerveződő civil társadalom, mások úgy vélik, hogy a kisebbségi társadalom és a civil társadalom két eltérő dolog, nem lehet így párba állítani őket; inkább az intézményrendszer kifejezést használják.

Természetesen felmerül a kisebbségi civil társadalom önmeghatározásának a kérdése. Mivel sajátos célokkal rendelkezik, különbözik a többségi civil társadalomtól, ugyanakkor intézményesültsége a többségitől eltérő. Szerepértelmezéséből következően lehet mozgalmár jellegű, amikor álta-

...a romániai magyar civil társadalom egyszerűen és egyszerűsítően jelenti a civil intézményhálózatot, illetve magát a mozgalmat, az építkező folyamatot.

lános társadalmi kérdésekre és kihívásokra épül rá, és lényegében nem etnikai alapokon szerveződik; és értelmezhető szolgálatként, amikor azoknak az identitástartal-maknak az építését tűzi ki célul, amelyek a kisebbségi társadalom megmaradását szolgálják.

Ebben az összefüggésben érdemes mérlegelni azt a dilemmát, miszerint talán helyesebb volna kisebbségi civil társadalom helyett kisebbségi intézményrendszerrel beszélni. Hegedűs Dániel a kisebbségi közösség „modernizációs dilemmájából” vezet le a kérdést: melyik a helyes fogalomhasználat, „a kisebbségi civil vagy a civil kisebbségi társadalom?” A kisebbségi közösségeknek el kell dönteniük, mit tekintenek prioritásnak.

Az első lehetőség az, hogy „a társadalmi modernizációt helyezik előtérbe, ebben az esetben azonban fokozódó individualizációval kell szembesülniük a kisebbségi társadalomban, ami növekvő identitásvesztést és asszimilációt eredményez, vagy az identitásőrzést tekintik prioritásnak, ekkor azonban bizonyos fokú társadalmi marginalizációval kénytelenek szembenézni. A választás természetesen alapvető hatással van a kisebbségi egyesületek, szervezetek által betöltött funkciókra, valamint a kisebbségi civil társadalom jellegére. Az első esetben valódi plurális, tagolt civil társadalom jöhet létre, amely azonban kevés kisebbségi jegyet visel magán. Tényleges társadalmi igényeket elégít ki, ugyanakkor a fenti jellemzőiből fakadóan – tagolt és plurális jelleg – nem jellemzi, nem jellemezheti az etnikai/nemzeti zártság, így identitásmegőrző képessége szerény. A második esetben, mikor az értékválasztás során az identitás megőrzése kap prioritást, nem tagolt, hanem az önvédelmi szándéknak megfelelően a nemzeti/etnikai törésvonal mentén elkülönített és homogenizált szervezetek jönnek létre, amelyeknek értelemszerűen domináns a reprezentatív (»önreprezentatív«) és identitásőrző funkciója. Az ilyen civil szervezetek azonban – erősen sarkítva – nemzeti/etnikai »single issue group«-ok, amelyek nem igazán képesek a kisebbségi társadalmak modernizációjához hozzájárulni, és a fő tevékenységi területükön kívül más igényeket jó hatásfokkal kielégíteni. [...] Az első modellt tekintem kisebbségi civil, a másodikat civil kisebbségi társadalomnak...”²

Hogy a romániai, illetve a szlovákiai magyar civil társadalom melyik utat választotta? Azt mondhatjuk, hogy a nemzeti/etnikai törésvonal által alakított homogenizált civil szervezetek vannak többségben. Ennek viszont nem föltétlenül kellene így lennie, hiszen mindkét esetben – a szervezetek és intézmények magas számából adódóan – lehetőség van/lenne a sokszínűség megjelenítésére is. Kétségtelen, hogy mind a romániai, mind a szlovákiai magyar civil társadalom megalapozottan hozta meg döntéseit, ugyanígy fogalmazta meg céljait. Ez persze nem úgy történt, hogy a civil társadalom szereplői leültek egy nagy virtuális kerekasztalhoz; a döntés feladatát és felelősségét az értelmiség vállalta magára. Egyébként is mind Romániában, mind Szlovákiában igen nehéz lenne közös találkozási pontot vagy egyértelmű prioritásokat találni a nagy számú civil szervezet számára.³ Ezért a napi kihívásokra adott reakciók, és a szervezetek által felvállalt tevékenység mutatja meg a közösségi választ. A válaszadás pedig – a kisebbségi civil társadalom dinamikájából adódóan – nem egy egyszeri, hanem folyamatos; korántsem állíthatjuk, hogy ez a folyamat lezárult volna.

Hegedűs Dániel arra a megállapításra jutott, hogy hosszú távon mindkét stratégia a közösség erőzójához vezet. A kérdés tehát az, hogy létezik-e olyan stratégia, amelyik egyszerre képes a pluralitás és az etnikai zártság, a modernizáció és az identitásmegőrzés követelményeinek eleget tenni.⁴ Erre a szerző sem tudott megbízható választ adni, lehetséges alternatívaként viszont bemutatja a szorb kisebbségi civil szférának, pontosabban a Domowina gyűjtőszervezetnek a modelljét, amelyikre az

jellemző, hogy „ágazati és területi alapon szervezett, többszintes, ugyanakkor lentől felfelé kiépülő, demokratikus intézményrendszer”.⁵

Bár elméleti reflexióra alkalmat nyújt ez a modell, a határon túli magyar kisebbségek civil intézményrendszere vonatkozásában nem alkalmazható. Ennek több oka is van. A szorb ernyőszervezethez harminc intézmény tartozik; ugyanakkor – becslések szerint – mind a romániai, mind a szlovákiai magyar társadalomban kétezer civil szervezet létezik. A szorok nem rendelkeznek saját politikai párttal, miközben az általunk vizsgált esetekben a magyar kisebbség érdekképviselőit politikai pártok látják el, és magyarországi költségvetési intézmények is segítik működésüket. Mind Romániában, mind Szlovákiában léteznek olyan intézmények és civil szervezetek, amelyek az egységes kisebbségi érdekképviselőt tüzték ki célul, egyrészt a politikában, másrészt civil szervezetként is szükségesnek tekintik az integrációt, míg a németországi szorok esetében kulturális intézményrendszer létezik. Ez alapvető különbség. A másik a többség–kisebbség számarányának kérdése.

Ma feltételezhetően kb. 60 000 szorb él Németország területén, ez az ország lakosságának kevesebb, mint 0,1 százaléka.⁶ A romániai és a szlovákiai lakosság etnikai összetételét az alábbi táblázatok mutatják.

1. sz. táblázat:

A Romániában élő nemzetiségek száma és aránya, 1992–2011

Nemzetiség	1992	%	2002	%	2011	%
Román	20 408 542	89,47	19 399 597	89,48	16 869 816	88,59
Magyar	1 624 959	7,12	1 431 807	6,60	1 237 746	6,50
Roma	401 087	1,76	535 140	2,47	619 007	3,25
Ukrán	65 764	0,29	61 098	0,28	51 703	0,27
Német	119 462	0,52	59 764	0,28	36 884	0,19
Török	29 832	0,13	32 098	0,15	28 226	0,15
Lipován orosz	38 606	0,17	35 791	0,17	23 864	0,13
Tatár	24 596	0,11	23 935	0,11	20 464	0,11
Szerb	29 408	0,13	22 561	0,10	18 461	0,10
Szlovák	19 594	0,09	17 226	0,08	13 936	0,07
Bolgár	9851	0,04	8025	0,04	7471	0,04
Horvát	4085	0,02	6807	0,03	5482	0,03
Görög	3940	0,02	6472	0,03	3650	0,02
Zsidó	8955	0,04	5785	0,03	3153	0,02
Lengyel	4232	0,02	3559	0,02	2583	0,01
Cseh	5797	0,03	3941	0,02	2518	0,01
Örmény	1957	0,01	1780	0,01	2090	0,01
Egyéb etnikum	8602	0,04	23 647	0,11	36 696	0,19
Nem nyilatkozott	766	0,00	1941	0,01	59 186	0,31
Teljes népesség	22 810 035	100,00	21 680 974	100,00	19 042 936	100,00

Forrás: A Román Statisztikai Hivatal honlapja: www.inss.ro

Nemzetiség	1991	%	2001	%	2011	%
Szlovák	4 519 328	85,7	4 614 854	85,8	4 352 775	80,7
Magyar	567 296	10,8	520 528	9,7	458 467	8,5
Roma	75 802	1,4	89 920	1,7	105 738	2,0
Cseh	52 884	1,0	44 620	0,8	30 367	0,6
Ruszin	17 197	0,3	24 201	0,4	33 482	0,6
Ukrán	13 281	0,3	10 814	0,2	7430	0,1
Német	5414	0,1	5405	0,1	4690	0,1
Lengyel	2659	0,1	2602	0,0	3084	0,1
Horvát	nincs adat	Nincs adat	890	0,0	1022	0,0
Szerb	nincs adat	Nincs adat	434	0,0	698	0,0
Orosz	1389	0,0	1590	0,0	1997	0,0
Zsidó	134	0,0	218	0,0	631	0,0
Morva	6037	0,1	2348	0,0	3286	0,1
Bolgár	1400	0,0	1179	0,0	1051	0,0
Egyéb etnikum	2732	0,1	5350	0,1	9825	0,2
Ismeretlen/Nem válaszolt	8782	0,2	54 502	1,0	382 493	7,0
Teljes népesség	5 274 335	100	5 379 455	100	5 397 036	100

Forrás: A Szlovák Statisztikai Hivatal honlapja: www.statistics.sk
(saját szerkesztés)

További ellenérvek is felhozhatók Hegedűs gondolatmenete kapcsán. Romániában az egységes érdekképviseletet a Romániai Magyar Demokrata Szövetség, Szlovákiában pedig a Magyar Koalíció Pártja/Magyar Közösség Pártja; mindkettőt pártként határozzuk meg. Ha a civil ernyőszervezeteket vagy az érdekegyeztető fórumokat nézzük, akkor Romániában meg kell említenünk a Magyar Civil Szervezetek Erdélyi Szövetségét mint bejegyzett civil szervezetet, amelyik 104 tagszervezettel rendelkezik.⁷ A MCSZESZ célul tűzte ki ugyan, hogy egységes módon képviseli az erdélyi magyar civil társadalom érdekeit, de nem tudja ellátni ezt a feladatot, mert száz tagszervezet nem elégséges a kb. kétezer civil szervezet igényeinek a teljesítéséhez. Romániában még az is színesíti a képet, hogy létezik a Magyar Ifjúsági Értekezlet (MIÉRT), amelyik a maga több mint háromszáz tagszervezetével a legnagyobb romániai magyar ernyőszervezetként határozza meg önmagát.⁸ Csakhogy nem tartjuk alkalmasnak az egységes civil érdekképviseletre, nyilvánvaló az RMDSZ-hez való kötődése. Célja ugyanis a politikai utánpótlás biztosítása.

Ugyanakkor ernyőszervezetnek is tekinthető az Erdélyi Magyar Kulturális Egyesület (EMKE), illetve léteznek más ágazati ernyőszervezetek is (Romániai Magyar Pedagógus Szövetség, Romániai Magyar Gazdák Egyesülete, Országos Magyar Diákszövetség stb.); ha figyelembe vesszük a területi/megyei civil szerveződések is,

akkor elmondható, hogy létezik civil érdekképviselő – de ezt nem egyetlen szervezet gyakorolja.

Szlovákiában 2009-ben jött létre a Szlovákiai Magyarok Kerekasztala,⁹ azzal az egyértelmű célkitűzéssel, hogy ellátja a szlovákiai magyarok egységes érdekképviselőt. A szlovákiai magyar szervezetek egyeztető fórumaként működik, önálló jogi személyiséggel rendelkezik, jelen pillanatban 128 tagszervezete van.¹⁰ Egyéni tagjai is vannak: öten szlovákiai magyar vállalkozók, nyolcan EP-képviselők, de van író és egyetemi tanár is. A szervezet egyik legfontosabb eredménye, hogy a szlovákiai párt-politikában egymás ellenfeleiként ismert Magyar Közösség Pártját és a Most–Híd pártot tárgyalóasztalhoz tudta ültetni, és közösen fogadták el a *Szlovákiai Magyar Alapdokumentumot*.¹¹

A Szlovákiai Magyarok Kerekasztala véleményünk szerint hasonló alapelven épült fel, mint a Domowina; amiben viszont különbözik a Magyar Civil Szervezetek Erdélyi Szövetségétől – és ez megkülönböztetett fontosságú –: a Szlovákiai Magyarok Kerekasztala a szlovák társadalom felé is nyit, és egyértelmű prioritásai közé tartozik az, hogy a magyar közösséget közelítse a szlovák társadalomhoz.¹² Ezt többek között olyan módon kívánják megvalósítani, hogy létrehozták a szervezet szlovák nyelvű honlapját,¹³ amelyik aktuális híreket, információkat szolgáltat szlovákiai magyar közösségről a szlovák nemzetiségű érdeklődők számára. A Szlovákiai Magyarok Kerekasztala azonban abban a tekintetben eltér a Domowinától, hogy nem minden civil szervezet tagja az ernyőszervezetnek. Ilyen módon, akárcsak a Magyar Civil Szervezetek Erdélyi Szövetsége, ez a fórum sem képes arra, hogy a teljes szlovákiai magyar civil társadalom teljességét leképező egyedüli érdekképviselői szervezet legyen.

Biró A. Zoltán antropológus szerint az etnikai alapú civil társadalom elképzelhetetlen, és a kisebbségi intézményrendszer nem azonos a civil társadalommal.¹⁴ A „kisebbségi civil társadalom” kifejezés Bíró szerint „kétségkívül jó szándékú körülírás,”¹⁵ amelybe „már indulásból belekerült egy igen jelentős csúsztatás. Nevezetesen az a rejtett értelmezés, miszerint ami kisebbségi, az egyben »civil« is. Ezen értelmezés szerint, ami kisebbségi magyar kezdeményezés, intézményi szerveződés, az egyben a civil társadalom fogalomkörébe sorolódik, szemben a (román) állami/hatalmi szerkezettel, amely nem civil. Ez a szembenállásra alapozott értelmezés pozitív értékkel lát el minden kisebbségi kezdeményezést, mert a központi, az állami a hivatalos szférával szemben a kicsi, a védtelen, a lenti, az önszerveződő, a civil szférához kapcsolja a kisebbségi kezdeményezéseket. Ez az értelmezés vezet el ahhoz, hogy a kisebbségi magyar társadalom kifejezést sok esetben szinonimaként használjuk a kisebbségi civil társadalom kifejezéssel. Ebben a megközelítésben a kisebbségi civil társadalom a többségi jellegű, állami, központi hatalom ellenében tételeződik, működik vagy szerveződik, s nem a kisebbségi magyar társadalom saját központi, hatalmi, »állami« szerkezete ellenében. Nem a szó szoros értelmében vett civil társadalom, hanem csupán etnikai alapon elkülönült konglomerátum, amely mint kicsi, lenti, saját erejére támaszkodó valami magára veszi a »civil társadalom« jelzőt. Azt gondolom, hogy nem elvi alapon kell ennek a közkeletű értelmezésnek az érvényességét vagy érvénytelenségét igazolni.”¹⁶

Biró szerint a kisebbségi civil társadalom úgymond etnikai burkot jelent egyben, és így minden kisebbségi civil társadalom elsősorban az etnikai burok fenntartásában vesz részt, nem pedig a társadalom reális problémáinak megoldásában. Fejtegetéseivel két okból sem tudunk egyetérteni. Az első ok az, hogy a romániai magyar közösség azon intézményei, amelyeknek legfontosabb működési alapelve az önkéntesség, minden kétséget kizáróan a romániai magyar civil társadalomhoz tartoznak, nem „csak” a romániai magyar intézményrendszer részét képezik. Természetesen

annak is részét képezik, de pont az előbb említett működési alapelv okán a romániai magyar civil társadalomhoz tartozó szervezeteknek tekintjük őket. A második ok az, hogy a romániai magyar civil szervezetek részt vesznek valódi társadalmi problémák megoldásaiban, még akkor is, ha az általuk képviselt ügyek történetesen inkább a romániai magyar közösség számára jelentenek valódi társadalmi problémákat, és lehetséges, hogy a többségi társadalom szempontjából pedig nem. Úgy véljük, hogy mivel a többségi társadalom általában nem vesz tudomást a kisebbségi magyar társadalom problémáiról, ezért helyénvaló az, hogy ezt a magyar közösségen belül kell megoldani. Ez továbbvisz bennünket ahhoz a problémához, hogy emiatt a többségi társadalom és a kisebbségi magyar közösség gyakorlatilag párhuzamosan él egymás mellett, és egymás között – a társadalom szintjén legalábbis – alig zajlik interakció.

Kántor Zoltán szerint „a romániai magyarság esetében helytelen a civil társadalom fogalmat használni a magyar életvilág szervezeteire és nyilvánosságára. Helyesebb az etno-civil társadalom fogalmat használni”. Érvelését arra alapozza, hogy a civilnek tekintett egyesületek nagymértékben függő viszonyban vannak az országos vagy helyi RMDSZ-el, a 2008-ban létrejött Magyar Polgári Párttal vagy a 2011-es alapítású Erdélyi Magyar Néppárttal, amelyek a maguk során helyi szinten képesek befolyásolni a forráselosztást. „A szervezetek a magyar civil szférához tartoznak, a létező vagy alakuló magyar intézményrendszer alkotó részei, ezért jogosnak tartom az etno-civil elnevezést.”¹⁷ Ezzel a koncepcióval maradéktalanul egyetértünk.

Salat Levente azt a kérdést vizsgálja, hogy egyáltalán létezik-e erdélyi magyar „civil”, és ha igen, akkor kihez vagy mihez képest. Az állammal szemben? Az államszerűen szerveződő érdekképviseleti szervezetekkel szemben?¹⁸ Amennyiben a romániai magyarság törekvéseit a román állam ellenében fogalmazza meg, úgy az egész romániai magyar társadalomra civil társadalomként tekinthetünk. Amennyiben viszont a magyar kisebbség érdekvédelmi szervezete ellenében gondoljuk el a civil társadalmat, akkor el kell fogadnunk azt a kijelentést, miszerint a romániai magyar civil társadalmat a meglévő intézményeken kívül, a mindennapi világban kell keresnünk. Természetesen elképzelhető úgy is a romániai magyar civil társadalom, mint a két alternatíva keresztmetszete, „nevezetesen az, hogy a romániai magyar civil társadalom ott ragadható meg, ahol olyan törekvések tapasztalhatók, amelyek az egyneműsítő, egységesítő érdekvédelmi szervezet, valamint a központi hatalom antidemokratikus megnyilvánulásai ellenében jönnek létre, illetve ha ezek az intézmények (az érdekvédelmi szervezet és az állam) visszavonulása nyomán valós társadalmi igényeket elégítenek ki.”¹⁹

Bodó Barna megfogalmazásában „a romániai magyar civil társadalom egyszerűen és egyszerűsítően jelenti a civil intézményhálózatot, illetve magát a mozgalmat, az építkező folyamatot.”²⁰ Bodó ilyen módon a romániai magyar civil társadalmat az intézményhálózat és a mozgalmi keret kettőségében gondolja el, amellyel mi magunk is egyetértünk.

■ JEGYZETEK

1. Nagydai Gertrúd: *A regionalizmus változó geometriái*. In: Szabó Máté (szerk.): *Civil társadalom: elmélet és gyakorlat*. Rejtjel Kiadó, ELTE ÁJK Politikatudományi Doktori Tanulmányok, Bp., 2005. 69–70.
2. Hegedűs Dániel: *Egy rendezetlen viszony fogalmi dichotómiái*. *Civilek a kisebbségi vagy kisebbségek a civil társadalomban?* In: Szabó Máté (szerk.): *Civil társadalom: elmélet és gyakorlat*. Rejtjel Kiadó, ELTE ÁJK Politikatudományi Doktori Tanulmányok, Bp., 2005. 116–117.
3. Sem a romániai magyar, sem a szlovákiai magyar civil szférát illetően nem áll rendelkezésre pontos adat.
4. Hegedűs 2005. 116–117.
5. Uo.
6. Uo. 127.
7. A *Magyar Civil Szervezetek Erdélyi Szövetsége hivatalos honlapjáról*, a [civilportal.ro](http://www.civilportal.ro)-ról származnak a Szövetség tagszervezeteire vonatkozó adatok. Itt érhető el: <http://www.civilportal.ro/main/cikk/tagszervezeteink>

8. A Magyar Ifjúsági Értekezlet hivatalos honlapján (miert.ro) ez az adat szerepel, itt: <http://miert.ro/bemutakozas>. Egy, a MIÉRT szervezésében sorra kerülő rendezvényről szóló sajtóhírben (*Startolt a XIII MIÉRT Akadémia*) a tagszervezetek vonatkozásában nem ez a szám szerepel, hanem az, hogy a MIÉRT-nek 300, akár 250 tagszervezete van. Forrás: *Transindex közéleti hírportál*, <http://itthon.transindex.ro/?hir=37395> Akár 300, akár 250 a MIÉRT tagszervezeteinek száma, tény, hogy a legtöbb tagszervezettel rendelkező magyar ernyőszervezet Romániában. A tagszervezetek pontos száma nem kulcsfontosságú kérdés. Elérés ideje: 2014. 09. 21.
9. Lásd a *Szlovákiai Magyarok Kerekasztala hivatalos honlapját*: www.kerekasztal.org. Elérés ideje: 2014. 08. 26.
10. Forrás: *Szlovákiai Magyarok Kerekasztala hivatalos honlapja*: www.kerekasztal.org/rolunk/a-szlovakiai-magyarok-kerekasztala-tagszervezetei/ Elérés ideje: 2014. 08. 26.
11. Forrás: *Szlovákiai Magyarok Kerekasztala hivatalos honlapja*: www.kerekasztal.org/info# Elérés ideje: 2014. 08. 26.
12. Forrás: *A Szlovákiai Magyarok Kerekasztala hivatalos honlapja*: www.kerekasztal.org/rolunk/a-szlovakiai-magyarok-kerekasztala-tagszervezetei/ Elérés ideje: 2014. 08. 26.
13. A *Szlovákiai Magyarok Kerekasztala hivatalos honlapja* szlovák nyelven: <http://www.kerekasztal.org/sk/> Elérés ideje: 2014. 08. 26.
14. Biró A. Zoltán: *A kisebbségi civil társadalom építésének kérdéséhez*. In: *Stratégiák vagy kényszerpályák? Tanulmányok a romániai magyar társadalomról*. Pro-Print, Csíkszereda, 2001. 180.
15. Uo. 179.
16. Uo.
17. Kántor Zoltán: *Az RMDSZ és a romániai magyar társadalom: alternatívák vagy kényszerpályák?* Magyar Kisebbség 2002. 1. 3.
18. Salat Levente: *Romániai magyar civil társadalom?* Korunk 1995. 11. 3–6.
19. Papp Z. Attila: *A civil társadalom eszméje a romániai nyilvánosságban 1990 után*. In: *Sétányutak*. Pro-Print, Csíkszereda, 2001. 120.
20. Bodó Barna: *Civil szerepek – civil szereplők*. Gordián Kiadó, Temesvár, 2015. 61.

